# એક સંગીતજ્ઞનો કલાપ્રવાસ

ગ્વાલિયર ઘરાનાના વિખ્યાત સંગીત વિશારદ— એક બુલંદ પંડિત-શ્રી કૃષ્ણરાવ પંડિતે એમના ટી.વી.ના 'પ્રતિભા આણિ પ્રતિમા' પ્રોગ્રામમાં એ પ્રોગ્રામના સંચાલક શ્રી અશોક રાનડેને કહ્યું કે "સંગીતનું જ્ઞાન પુસ્તક દ્વારા ન આવી શકે— યુનિવર્સિટીમાં એનાયત થયેલ ડીગ્રી એ સંગીતના જ્ઞાનનો સાચો માપ પૂરો ન પાડી શકે." શ્રી રાનડે પોતે મુંબઇ યુનિવર્સિટીના સંગીત વિભાગના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક છે (વળી સંગીતના પી. એચ. ડી. પણ ખરા) એટલે એમણે સારીય વાતને એ દિશાની ચર્ચા તરફથી સરસ રીતે વાળી લીધી.

સંગીત જેવી લલિતકલામાં કૃષ્ણ-રાવ જેવી અભ્યાસનિષ્ઠા અને સાધના આવશ્યક ખરી પણ આજના ધાંધલિયા જીવનમાં જેમ ઘણી આવશ્યક વસ્તુ સુલભ નથી તેમ લલિતકલાની સાધના માટેનો સમય અને શ્રમ પણ સુલભ નથી. આ કારણે જો આપણી યુનિવર્સિટી પોતાની રીતે પણ આ કલાઓને ઉત્તેજી શકે તો તે આવકાર્ય તો ખરું જ. મુંબઇ યુનિવર્સિટીનું સદ્‌ભાગ્ય ગણાવું જોઇએ કે શ્રી અશોક રાનડે જેવા સંગીતજ્ઞની સેવા અને સાધનાનો લાભ એને મળ્યો છે.

આ રાનડે સાહેબ જો માર્ગમાં મળે તો એમના જ્ઞાનના વૈભવનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવે. પણ કલાનગરના એમના ઘરની લાયબ્રેરીમાં સંગીતકલાના ઝીણવટભર્યા સંશોધનમાં મગ્ન યા યુનિવર્સિટીના ગુરુકુળ જેવા સંગીતવર્ગોમાં યા એમના ઘરે વહેલી સવારે કોઇ રાગ-રાગણીનો રીયાઝ કરતા એમને જોઇએ તો એક સીધા-સાદા મહારાષ્ટ્રીયનની અંદર છૂપાયેલ કલારત્નનો પરિચય

પ્રવાસી વર્ગ અને તેમાંય પાછું મહિલા દશક. ચિત્રગુપ્ત સીસરૂપે આવ્યો હોય અને જે ચીવટથી નોંધ કરે એવી જ ચીવટથી તે ડાયરીમાં નોંધતી હતી— ૨.૧૦ વાગ્યે વિમાન હલ્યું— પ્રથમ નોંધ! ૨-૩૦ વાગ્યે ઉડ્ડાણ શરૂ— બીજી નોંધ! દિલ્હી ક્યારે આવશે તેની માહિતી આપવામાં આવી— ત્રીજી નોંધ. તકલીફની વાત આ તો. વચ્ચે હું 'ટાઇમ' સામયિક વાંચવા ઉભો થયો ત્યારે મને ઉડતો વિચાર આવ્યો કે 'સહપ્રવાસી ટાઇમ વાંચે છે' એવું તો આ બાઇ ન નોંધે ને? આંખોમાં ઉંઘ— મનમાં યાદ અને અપેક્ષા. અલગ અલગ ચહેરાની મારી આસપાસ ગીરદી. અર્ધનીદ્રિત અવસ્થા.

માર્ગના પ્રવાસની વિગતોમાં ઉતરીએ તો કલાપ્રવાસની વાત અધૂરી રહે. આમ છતાં શ્રી રાનડેના વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપે એવા એક મિલનની નોંધ તો લેવી જ રહી. "બાજુમાં એક ગરબડીયો ઉત્તર પ્રદેશી વેપારી આવીને બેઠો. હસ્ત-

ફેવમત્સ બીજી તરફ જૂએ તે રીતે અમારું વિમાન તેની તરફ જોતું હતું. અવાજ ફક્ત વિમાનનો. બહાર કશું જ થતું નહોતું. પ્રસન્ન પણ સ્તબ્ધ. વધુ નીચે ઉતરતાં સફેદ પીંજેલો ઢગ. શ્યામલ ઢગના ઢગ. તેના થર પર થર. વચ્ચે વચ્ચે આ ઢગમાં બારી. તેમાંથી નીચે ડોકાવાનું.

મોસ્કો— ચોપાસ બરફ. ઉષ્ણતામાન શૂન્ય નીચે પાંચ. હાથમાં મોજા ચઢાવવા પડ્યા. નિરંજન ઝવેરીએ આપેલ ઓવરકોટ. મેં કપડાં પહેરેલ હતાં કે કપડાંએ મને પહેરેલ એ કહેવું મુશ્કેલ. ભવિષ્યની ચિંતા.

...એવામાં એક ચહેરો દેખાયો. પ્રવાસીઓને નીરખીને જોતો અને પાછો ભારતીય, તેને મળ્યો. "હું અશોક રાનડે" વિગેરે કહેવાનો પ્રયત્ન કરતો'તો ત્યાં જ તેણે દૂતાવાસના ફર્સ્ટ સેક્રેટરીનો— શ્રીનિવાસનો કાર્ડ આપ્યો. સસ્મિત. શ્રીનિ આવી શક્યો નહીં પણ તમારી દુભાષિયણ અહીં જ ક્યાંક હશે. હમણાં શોધી લાવું, એવું કહેતો'તો. આનું નામ નારાયણ. મનમાં વિચાર્યું, "બેટમજી, હવે બધી વાતો કરે છે પણ મેં જ તો તને શોધ્યો. તું મને શોધતો નહોતો. આનું કારણ "આંતર-કલા સંઘર્ષ". એ જ વિમાનમાં ચિત્રપટ નિર્માતાનું એક શિષ્ટમંડળ આવ્યું હતું. દિલ્હીના વર્મા, મદ્રાસના રાવ અને બીજા કોઇક. મારું તો માત્ર 'વન મેન ડેલીગેશન.'

દુભાષિયણ— એગ્નેસ નબાતોના. ત્રીસની. મધ્યમ ઉંચાઇ, ગોરી, કૃશકાય, ધારદાર નાક, આંખ તીક્ષ્ણ, ગોળ ભરાવદાર મુખારવિંદ. મોઢા પર ઠંડી કાર્યક્ષમતા... જીવાની અને ઓસોરિન નામના બે રચનાકાર એક સુંદર વોલ્ગા ગાડીમાં હાજર...જીવાની અંગ્રેજી બોલે પણ 'સીત્કાર વર્ણો' જરા જોરથી ઉચ્ચારે. વચ્ચે વચ્ચે જરા હસી લેતો. મારી જ વયનો. ઓસોરિન વૃદ્ધ. હિન્દી બોલવાની કોશિષ કરતો.

હું પણ રશિયન બોલવાનો પ્રયત્ન કરું. આનંદ આનંદ. એગ્નેસ એક પ્રકારનું રિક્ત સ્મિત કર્યા કરે છે... આ એગ્નેસનો થોડો વધુ પરિચય એ જ્યારે ટોલ્સ્ટોય મ્યુઝિયમમાં ઝાઝો રસ નથી લેતી ત્યારે શ્રી રાનડે કરાવે છે. "...એગ્નેસ વ્યક્તિ જ સંદિગ્ધ. તે એકલી જ રહે. નીચું રક્તદબાણ (લો બ્લડપ્રેશર) અને અનિદ્રાથી એ પીડાય. મા, બાપ અને ચાર ભાંડુ કેન્સરના બલિ બનેલ. એક ભાંડુ પહેલાં બ્લડપ્રેશર અને પછી 'મેંટલ'

(અનુસંધાન પાંચમે પાને)

## મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

થાય. પરિચય થોડો ગાઢ થાય તો એક આત્મીય મિત્ર મળ્યાનો સંતોષ થાય.

ગયે વર્ષે શ્રી રાનડેને રશિયાના કલાપ્રવાસે જવાનો મોકો મળ્યો. સામાન્ય રાજદ્વારી નેતા કરતાં જુદા પ્રકારનો આ પ્રવાસ હોવાથી સહજ રીતે જ એમના કલાપ્રવાસની ડાયરીનું વાંચન સંતર્પક રહે. શ્રી રાનડેના એ કલા-પ્રવાસની ડાયરી સાથે અલપઝલપ પરિચય કરી એમના સહયાત્રી બનવાનો અહીં પ્રયાસ કરું છું.

"બૂટ મોજા પહેરતાં ન આવડે તેવા માણસે પરદેશ જવું જોઇએ નહીં..." જે મિત્રોએ ટાઇ બાંધતાં આવી સલાહ આપી, તેઓ શ્રી રાનડેની સાદગીથી પૂરેપૂરા માહિતગાર હોવા જ જોઇએ.

ગરમી, ગરદી, વજન અને એકલા પ્રવાસની નર્વસનેસ— આ બધાના પરિણામનો અનુભવ થયો... બાજુની એક ખુરસી છોડી એક વૃદ્ધા (ઓસ-રિન હશે કદાચ) બેઠેલ. આંતરરાષ્ટ્રીય

ઉદ્યોગની ચીજવસ્તુઓનો રશિયામાં એનો વ્યાપાર. મૂળ મુર્શિદાબાદનો. દિલ્હીના ...નો દોસ્ત. પછી તો ગપ્પા શરૂ. પોતાનું ઘર કેવું છે. એક જાતીના સેમીપ્રેશસ પથ્થરના પેટાળમાં ખરેખર પાણી કેવું અને હજી હમણાં જ જન્મેલ કન્યારત્નનું નામ શું આપવું એ પ્રશ્ન કેટલો જટીલ છે ત્યાં સુધી આ ગઠિયો હાં, હાં, કહેતાં આવી પહોંચ્યો. છોકરીનું નામ 'સુવિદ્યા' રાખ્ય એમ મેં સૂચવ્યું અને સંગીતનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર કેવી રીતે વિકાસવું જોઇએ, અવાજ કેળવવા જાલંધર બંધ કેવું ઉપયોગી થાય, પંચમ ત્રણ પ્રકારના કેમ આ બધું તેણે સાંભળ્યું નહીં. બે જ હતા એટલે તે ખુશ થયો. ખૂબ ગાળો ભાંડતાં તેણે 'રિગલ'નો એક પેગ મને પાયો. મનમાં થયું "ન બોલવાના ફાયદા કેટલા" એ વિષય પર બોલવું જોઇએ.

આટલી ઉંચાઇએ આસપાસ માત્ર બે જ રંગ. ભૂરો અને સફેદ. દૂર બીજું એક વિમાન જાણે [illegible] એક

ત્રીજા પાનાથી ચાલુ

# એક સંગીતજ્ઞનો કલાપ્રવાસ

હોસ્પિટલ, ત્યાંથી આત્મહત્યા સુધીના માર્ગે ફરી આવેલ. પોતાને પણ કેન્સરનો ડર કાયમનો, અને એટલે જ લગ્ન કરતી નહોતી એવું વાતમાંથી સૂચવે. ખાવા કરતાં પીવાનું વધુ. અત્યંત કાર્યક્ષમ પણ થોડી ઠંડી. ક્યારેક ઉગ્ર પણ થાય. મેં એક વાર મશ્કરીમાં ટોસ્ટ પ્રોપોઝ કર્યો, "ટુ ધી ફ્યૂચર વૂમન ઈન યૂ." ત્યારે ઘણો લાંબો સમય તે ગંભીર રહી'તી. લાંબો સમય અને જૂદી જ રીતે..." આ પરિચય જલદી ભૂલી શકાય એવો નથી. એનું માતબર વ્યકિતત્વ એના મૌનને પણ વાચાળ બનાવે છે.

પણ આપણો પ્રવાસ આગળ વધારીએ. રસ્તા મોટા— ધાંધલ ઓછી પણ ગતિ ઓછી નહીં. હોટેલ રસિયા— એકવીસ માળ. હોટેલની રૂમ— એક મોટી, સંપૂર્ણ કાચની ફ્રેઈમવાળી બારી. ઉપર રસળતો પડદો. રૂમમાં રેડિયો. ટેલીફોન, ટી. વી. અને રૂમની બહાર દેખાતો ક્રેમલીનનો કિલ્લો. તેની ઉપર સોનાના કડાવાળું ઘડિયાળ... તેની બાજુમાં સાંકડો રસ્તો છોડી એક જૂનુપુરાણું ચર્ચ. વચ્ચેનો ઘુમ્મટ સોનેરી. બાજુમાં કાંદાના આકારના ચાર ઘુમ્મટો. નીલો રંગ— બાકીની ઈમારત ઈંટના જેવી તામ્રવરણી. આજુબાજુ સફેદ બરફ. રૂમમાં ઉષ્મા. સ્વપ્ન જેટલું સુંદર દશ્ય. પણ કોની પાસે એનું વર્ણન કરું? ખૂબ એકલું એકલું લાગે.

સમગ્ર ડાયરી રજૂ કરવાની મોકળાશ ન હોવાથી અત્યંત રસપ્રદ ડાયરીનું વિહંગાવલોકન માત્ર કરવું રહ્યું... "એક બીજું ડેલીગેશન પણ આવ્યું છે સા'બ... હા, એ બધા તો ફિલ્મવાળા છે... તમે ગાવાવાળા છો? હા, સા'બ. ઠંડી તો છે પણ આ તો કાંઈ નહીં. એક મહિના પહેલાં તો માઈનસ વીસ હતી... અમે તો ટેવાઈ ગયા... તમે ગરમ કપડાં લાવ્યા છો ને? લાવવા ખૂબ જરૂરી છે." પછી જરા આંખ મીચકારી કહે, "પીવું પણ એટલું જ જરૂરી... નહીં તો." હું એક સંદિગ્ધ સ્મિત કરું છું. ઘરેથી મળેલો આદેશ યાદ આવ્યો, "હે સુપુત્ર, શાકાહાર ચાલુ રાખજે અને એકંદર સંયમી રહેજે."

બહાર નીકળું છું. ગાડી સાદી. વ્હીલ જમણી બાજુ. રશિયામાં બધો વાહનવ્યવહાર જમણી બાજુનો. વિશ્વમાં વામ વિચારધારાનો ઉગમ અહીં છતાં પ્રવાહ જમણી બાજુનો!

મારો શોલોખો પરનો લેખ અહીંના શોલોખાવ મ્યુઝિયમમાં મંગાવી લીધો છે. મેં પાસ્તરનાક કે સ્ટ્રાવિન્સ્કી પર લખ્યું એ વાત બાધક બનતી નથી... "રે રે. એવું બધું કોણ જુએ છે! આ લોકો દક્ષ ખરાં પણ ખાસ કશુંક બન્યા વિના પાછળ ન પડે."

કોમ્યુનિસ્ટ કોંગ્રેસની શ્રી રાનડેએ સાંભળેલ એક ઝલક: "પ્રાંતોમાંથી એટલે રશિયાના નિરનિરાળા સંઘ રાજ્યોમાંથી આવેલામાંથી ઘણાં લોકોએ ભાષણો કર્યાં. રોજના પંદર-વીસ ભાષણ સાંભળવા મળે. એક સ્ત્રી કાર્યકર્તા આવી'તી. તે ટ્રેકટર ચલાવનારી. પણ ખૂબ તમતમતું ભાષણ ઠોકયું એણે: "ભાઈઓ, સર્વ મોટેરાં બદલ મારી કૃતજ્ઞતા વ્યકત કરું છું. હું એક સાદી ટ્રેકટર ચલાવવાવાળી મને તે કાંઈ સુંદર ભાષણ કરતાં આવડે? પણ ગયે વર્ષે હું ભાષણની તૈયારી સિવાય કશું જ કરી શકી નથી. કારણ આપણા વડીલોની કૃપાથી મારી ખેતી એવી તો સરસ રીતે ફોળી છે કે... "આ ભાષણને ખૂબ તાળીઓથી વધાવી લેવામાં આવ્યું.

"આજુબાજુ કોઈ અંગ્રેજી બોલતું નથી. કોફીમાં દૂધ નથી. મને આ બંને વાત અકળાવ્યા કરે."

"કંપોઝર્સ યુનિયન, સંગીત રચનાકાર, સંગીતશાસ્ત્રી, સંગીત સમીક્ષક આ બધા આ સંઘના સભાસદ થઈ શકે. દરેક સંઘરાજ્યમાં આની શાખા. મુખ્ય કચેરી મોસ્કોમાં. એક ધ્વનિમુદ્રણ રૂમ. સભાગૃહ... પણ. સંગીતકારોને મળવું, રચનાકાર સમીક્ષકો સાથે ચર્ચા કરવી, સંગીત શિક્ષણની સંસ્થા જોવી... વિગેરે વિગેરે સંગીત સંબંધીત બધું જ મારે કરવું છે. જોવાલાયક સ્થળો જોવાનો મને અભરખો નથી."

"રાગ અને તાલ આ બે કલ્પના મેં સોદાહરણ સ્પષ્ટ કરી બતાવી... શ્રોતા વિદ્યાર્થીઓ પારકી સંગીત પદ્ધતિનો ઈમ્પેકટ લઈ શકતા હતા. આપણું સંગીત અત્યંત સુક્ષ્મ, અત્યંત સોફિસ્ટીકેટેડ અને તેની પરંપરા માત્ર કાળથી સીમીત નથી પણ વિકાસોન્મુખી છે એ વાત બધા સમજ્યા.

એક વાત વારંવાર સામે અથડાયા કરતી હતી. ભારતીય સંગીત રશિયા હજી સાચી રીતે પહોંચ્યું જ નથી. લાંબી પરંપરાનો અર્થ જુનુંપુરાણું નહીં એટલી ખાતરી થાય એટલો ય પરિચય ન હોવાનું આશ્ચર્ય થવાને કારણ નથી... રશિયા પહોંચેલ ભારતીય સંગીત 'રાજકપુરી' છે.

મારા માથાનું રક્ષણ કરવા માટે ફરની ટોપી લેવાનો સર્વપ્રથમ કાર્યક્રમ. મોટી મોટી દુકાનો. ખૂબ ગરદી. પણ ૫૪ સે.મી. કરતાં નાની ટોપી મળવી મુશ્કેલ. અને હું એ ટોપી પહેરું એટલે તરત ન્યાયદેવતા બની જતો. કાંઈ જ દેખાય નહીં. ૫૪ માપની ટોપી લઈ ઓલ્ટર કરાવવાની કંપોઝર્સ યુનિયનના સેક્રેટરીની સૂચના સ્વીકારી.

એકઝીબીશન ઓફ ઈકોનોમીક એચીવમેંટ, કોમ્સોમોલ્સ્કી પ્રોસ્પેકટ જેવા મોટાને લાંબા માર્ગો, ધ આર્ક ઓફ ટ્રાયંફ, લેનિન સેંટ્રલ સ્ટેડિયમ, મોન્યુમેન્ટ ટુ સ્પેઈશ એક્સપ્લોરેશન, મોસ્કો યુનિવર્સિટી (લેનિન હિલ્સ ઉપર) વિગેરે જોયાં. આમાંનું થોડું ઉડતી નજરે થોડું નિરાંતે. ભવ્યતા, સુખસગવડ અને ઠરાવેલ સમયે કામ કરવાની ચિવટ' આ વાતો સર્વત્ર અભિમાનનો વિષય લાગ્યો...રસ્તાના નાકાઓ પર લાકડાના સ્ટેન્ડ પર 'પ્રાવદા' વિગેરે છાપા વેચાતા. લોકો વાંચતા દેખાતા. ગર્દી ખરી પણ ધાંધલ નહીં. લોકો દોડતા ખરા પણ જીવલેણ ધમાલ નહીં. ભિખારી દેખાયા નહીં. ખાદ્ય પદાર્થની દુકાનોમાં કાયમની કતાર અને ગર્દી દેખાતાં. તે રીતે ખાદ્ય પદાર્થો પણ સારા એવા લોકો ખુબ તબિયતથી ખાતા દેખાતા. રાઈની કાળી બ્રેડ, જુદા જુદા સફેદ બ્રેડ, કેક્સ, પેસ્ટ્રી, ઈંડા, દૂધ, દહીં, માખણ, ચીઝ, અલગ અલગ પ્રકારના માંસ-મચ્છી. ફળ ચોક્લેટ વિગેરે. વાઈન અને કોનેક્સ, વોડકા, કાળી કોફી અને લીંબુવાળી પીળી ચા— આ બધા સહેલાઈથી મળતા પદાર્થો. કપડાં, ભેટવસ્તુ વિગેરે મોંઘા અને એટલા સારા પણ નહીં.

જે કબ્રસ્તાનમાં ક્રુશ્ચોવની કબર છે ત્યાં જરા નજર કરીએ: "જે સ્થપતિએ એનું સ્મારક કર્યું તેની સાથે જીવનભર ક્રુશ્ચોવને અણબનાવ. પણ આ પ્રતિગામી હોય તો ય પ્રતિભાવંત છે" એવું ખુદ ક્રુશ્ચોવનું મંતવ્ય અને એટલે જ આ સ્મારકનું કામ એને સોંપવામાં આવ્યું. સંગેમરમરની અર્ધી કાળી અને અર્ધી સફેદ શિલ્પાકૃતિ પર સુવર્ણરંગી શિર. આ શિલ્પજ્ઞના મત અનુસાર: "આ માણસ અર્ધો કાળો, અર્ધો સફેદ છતાં માથું એનું સુવર્ણમુલ્યનું."

સંગીતની એક ચર્ચાસભા. ચર્ચા વેધક. ભારતીય સંગીત માટે આસ્થા પણ પુષ્કળ. ભારતીય સંગીતકારોનો તત્કાળસ્ફુર્ત આવિષ્કાર, તેમનું રાગ નિયમન, ભારતીય સંગીતમાં વાદ્ય સંગીતનું કંઠસંગીત પરનું અવલંબન. શિક્ષક, રચનાકાર અને પ્રયોગકાર આ બધી જ ભૂમિકા એક જ વ્યકિત ભારતમાં કેવી રીતે નિભાવી શકે એ બાબતનું કુતુહલ. ચર્ચા મન મૂકીને અને પ્રામાણિક. આપણું સંગીત સાચા સ્વરૂપે ત્યાં પહોંચ્યું નથી એની પ્રતીતિ વારંવાર થયા કરે.

એક વિચિત્ર સંગ્રહસ્થાન પણ જોવું જ રહ્યું. "બુટાસ નામના ચિત્રકારે શેતાનના ચિત્રોનો કરેલો સંગ્રહ! આ ચિત્રકાર તદ્દન સહજ ભાવે શેતાનનાં ચિત્રો ભેગાં કરવા લાગ્યો અને દૂર દેશાવરથી તેને શેતાનનાં ચિત્રો મળવા લાગ્યાં. ધ્રુમપાન કરનાર પાઈપના આકારનો, મદ્યપાન કરનાર ગ્લાસના આકારનો, કાન અને માથાના અલંકારોના આકારનો... અલગ અલગ શેતાનના અવતાર. આમાં ભારતીય પ્રતિનિધિ કેમ નથી એવો પ્રશ્ન થાય છે ત્યારે હું હોંશિયારીપૂર્વક કહું છું કે અમારે ત્યાં તો શેતાનનું વિકેન્દ્રીકરણ થયું અને એક શેતાનને બદલે અનેક રાક્ષસો, અસુરો છે. બે માળનું બુટાસનું ઘર શેતાનોનો શંભુમેળો છે. ચહેરાઓ પણ વિવિધ પ્રકારના..."

...સાંજે કંપોઝર્સ યુનિયન તરફથી વ્યાખ્યાન. 'ભારતીય સંગીતમાં રાગ.' પ્રેક્ષકગૃહમાં દોઢસોથી બસો માણસો... સંસ્કૃત વાચન. "કાલિદાસના સમયમાં રાગસંગિત હતું કે નહીં?" જેવા પ્રશ્નો પૂછાયા.

શ્રી રાનડેની ટોલ્સ્ટોય મ્યુઝિયમની મુલાકાત, દુભાષિયણ સાથે ટોલ્સ્ટોય અને ડોસ્ટોયેવસ્કી વિષે વિવાદ, નાઝ સંગીતકારોની ભારતીય સંગીતશાસ્ત્ર વિષેની મનભાવન વાતો મન મૂકીને કરવાની અહીં મોકળાશ નથી અને એથી જ શ્રી રાનડેની પરિક્રમાના અંત તરફ દષ્ટિક્ષેપ કરીએ.

એશિયામાં રહીને પણ યુરોપિય વ્યવહાર કરનાર દેશ તરીકે મને રશિયાનું આકર્ષણ હશે કદાચ. ગમે તેમ પણ ભારત બહાર પહેલો પગ મૂક્યો તે રશિયામાં. આ યોગ મનપસંદ પણ ખરો. એટલામાં હરખાઈ જવા જેવું નહોતું. કારણ જે રશિયા જોયું તે રશિયા જોવાનું સ્વપ્નું નહોતું. એનો અર્થ એમ રખે થાય કે મારે ઓગણીસમી સદીનું રશિયા જોવું હતું. પણ છતાં જે જોયું તેના કરતાં વધુ વિશાળ, વિસ્તૃત— આત્મવિશ્વાસના બળ પર અવલંબતું વિશાળ રશિયા જોવા મળશે એવી કલ્પના હતી. જોમ, નિષ્ઠા, શિસ્ત, મહત્ત્વાકાંક્ષા, કાર્યદક્ષતા આની સાથે જ સંશય, અવિશ્વાસ અને એક પ્રકારની કૃત્રિમ શિતળતા વાતાવરણમાં ડોકિયાં કર્યા કરતી હતી.

મનમાં કોમળ-તીવ્ર સૂરોની સંવેદના સાથે સ્વદેશ પાછો ફરું છું. નજર સમક્ષ ભારતનો ભરપૂર સૂર્યપ્રકાશ, શ્યામલસાંવળા માણસો, મુંબઈનો સમુદ્ર... અને તદ્દન હલકા ફુલ કપડાં પહેરી મુકતપણે ફરવાનો આનંદ. રશિયામાં મને પ્રશ્ન પૂછાયો તો "તમારા દેશમાં માણસો જમીન પર સૂઈ શકે, ખરું ને?" મેં ઉત્તર આપ્યો'તો: "હા, અમારા દેશમાં માણસો અને જમીન વચ્ચે બરફનો પડદો નથી."